

Anekant Journal of Humanities and Social Sciences

A Half Yearly and Peer Reviewed Open Access Print and Online Journal

<http://www.humanitics.org/>

RESEARCH ARTICLE

Vol. III, Issue II, February 2020

Title- अथर्ववेदातील 'मन' संकल्पना

श्री. अनिरुद्ध अजित किल्लेदार

सहाय्यक प्राध्यापक,

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती.

Email- anirudhakilledar2@gmail.com

सारांश-

वेदत्रयीमधून काही वैशिष्ट्यांमुळे वगळल्या गेलेल्या अथर्ववेदामध्ये सामान्य माणसाचे जीवन, जनसामान्यांच्या दैनंदिन आयुष्यातील प्रसंग इ. चे प्रतिबिंब दिसते. सध्याच्या युगात विद्वानांमध्ये तसेच संशोधनक्षेत्रात प्रसिद्धीच्या झोतात असलेला आणि चर्चिला जाणारा एक विषय म्हणजे 'मानसशास्त्र' होय. प्राचीन भारतीय साहित्यातही हा विषय दुर्लक्षित नक्कीच नाही. मानवी जीवनाचे चित्रण करताना भावभावनांचे चित्रण अपरिहार्य असते. हे चित्रण करत असताना 'मन' या घटकाचा प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे किती व कसा विचार केला आहे हे जाणून घेता येते. आधुनिक मानसशास्त्र अधिकाधिक शास्त्रीय कसोट्यांवर मानसशास्त्राची बांधणी करत असताना त्याची सुरुवात कुठून व कशी झाली हे पडताळून बघणे नक्कीच उद्बोधक ठरते. सदर शोधनिबंधाच्या माध्यमातून अथर्ववेदातील निवडक भागाचा अभ्यास करून 'मन' या संकल्पनेबाबतचा तत्कालीन विचार जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मानवी जीवनाला अधिकाधिक सुखी, सुविधासंपन्न आणि शतायु बनवणे हे अथर्ववेदाचे उद्दिष्ट आहे.^१ त्यामुळे त्यात येणाऱ्या विषयांचे वैविध्य खूप आहे. ब्लूमफील्डच्या मते अथर्ववेद संहितेत आध्यात्मिक सूक्ते

मोठ्या प्रमाणावर आहेत व त्यामध्ये अंशतः किंवा स्पष्टपणे ब्रह्मन्, ब्रह्मचा निर्देश आहे.^२ ब्रह्म, आत्मा, काल, काम अशा तत्त्वज्ञानपर विषयांवर सूक्त रचनाऱ्या ऋषींनी स्वतंत्रपणे 'मन' हा विषय चर्चिलेला नाही. तरीही काही सूक्तांवरून 'मन' या संकल्पनेची त्यांना माहिती होती, ते त्याचे जाणकार होते असे दिसते. याविषयी सातवळेकर यांचे असे मत आहे, की अथर्ववेदाद्वारे जी कर्म केली जातात ती मनाच्या एकाग्रतेमुळे उत्पन्न झालेल्या सामर्थ्यातूनच घडतात.^३ ब्राह्मण ग्रंथातही मनाचे महत्त्व सांगणारे उद्धरण येते –

तद्वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्क्रुते। मनसैव ब्रह्मा संस्करोति।।^४ म्हणजेच वेदत्रयीद्वारा वाणीवर संस्कार होऊन एक भाग संस्कारित होतो तर अथर्ववेदाद्वारे मनावर संस्कार होऊन दुसरा भाग सुसंस्कृत होतो. यावरून 'मन' हा विषय वेदात स्वतंत्र चर्चिला नसला तरी दुर्लक्षित घटक मात्र अजिबात नाही, असे आपण म्हणू शकतो.

- अथर्व वेदातील 'मनस्'चे विविध अर्थ

अथर्ववेदातील पहिल्याच सूक्तात मनाचा उल्लेख येतो. 'पुनरेहि वाचस्पते देवेन् मनसा सह' (१.१.२) या मंत्रातील मन चा अर्थ भाष्यकार 'अन्तःकरणेन अनुग्रहबुद्धयेत्यर्थः' असा करतात.^५ तृतीय कांडातील रयिसंवर्धन सूक्तातील नवव्या मंत्रातील (३.२०.९) 'मनसा'चा अर्थ भाष्यकार 'संकल्पविकल्पहेतुभूतया अंतःकरणवृत्या' असा देतात.^६ सहाव्या मंडलातील 'दुःखप्रनाशनसूक्तातील' पहिल्याच मंत्रात 'मनः'चा अर्थ भाष्यकार 'स्वप्ननिभित्तभूतः' असा देतात.^७ ७.९७.८ येथे मनसस्पते असा शब्द येतो त्याचा अर्थ भाष्यकार 'सर्व भूतानाम् अन्तरात्मतया मनसोऽपि पते, हे देव' असा करतात.^८ ६.४१.१ येथे 'मनसे'चा अर्थ 'मननसाधनाय सुखादयपरोक्ष्य निमित्ताय इन्द्रियाय' असा भाष्यकाराने दिला आहे व त्याच मंत्रात येणाऱ्या 'चेतसे' या शब्दाबद्दल 'चेतस्' ही मनाचीच एक विशेष अवस्था आहे, असे भाष्यकार सांगतात.^९

एकंदरीत एकाच भाष्यकाराने एकाच शब्दाचे संदर्भानुसार किमान ५-६ वेगवेगळ्या छटा असणारे अर्थ दिले असल्याचे आढळते. या भारतीय भाष्यकाराबरोबरच पाश्चात्य विद्वानांनीही 'मनस्' या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. १.१.२ या मंत्रातील 'मनसा'चे भाषांतर Griffith Divine Intelligence असे करतात^{१०} तर ६.९३.२ येथील 'मनसा'चे भाषांतर ते सरश सरळ 'with mind' असे करतात.^{११} ३.२०.९ या मंत्रातील 'मनसा'चा अर्थ 'by my spirit' असा करतात.^{१२} ६.४१.१ या मंत्रातील 'मनसे'चा अर्थ 'For mind' असा करतात.^{१३} ७.९७.८ येथील 'मनसः'चा अर्थ 'of the mind' असा Griffith यांनी केला आहे.^{१४} निरुक्तात 'मनः मनोतेः' असे म्हटले आहे.^{१५}

सारांशतः भारतीय भाष्यकार, Griffith व यास्काचार्य या तिघांनीही 'मन' शब्दाच्या विविध छटा सांगितल्या आहेत. Griffith यांनी बहुतांश वेळेस 'mind' असेच भाषांतर केले आहे.

- अथर्ववेदातील सूक्तांमधील आशयानुरूप दिसणारी 'मनस्' संकल्पना

अथर्ववेदातील 'मन' ही संकल्पना सूक्तांमध्ये विविध ठिकाणी येणारा 'मनस्' शब्द, मानसिक पाप हा तत्कालीन विचार यांच्या आधारे समजून घेता येते व तत्कालीन समाजाच्या 'मन' या संकल्पनेविषयी आडाखा बांधता येऊ शकतो. अथर्ववेदातील विविध सूक्तांमध्ये 'मनाद्वारे इच्छा केली जाते.' (१२.४.३१)^{१६}, तो हृदय व मनाद्वारे इच्छा करतो (४.२१.५)^{१७} असे उल्लेख आढळतात. यावरून मनापासून केलेली इच्छा फलदायी होते, असा विश्वास इथे व्यक्त झालेला दिसतो. चौदाव्या कांडातील विवाह सूक्तातील एका क्षेत्रामध्ये (१४.१.३२)^{१८} हे दुग्धदात्या गायींनो, येथेच राहून या वधुवरांची प्रजावृद्धी करा, हे विश्वदेवांनो तुम्ही यांची मने स्थिर करा, अशी प्रार्थना आढळते. या मंत्रातून संतती प्राप्तीसाठी शरीराच्या सक्षमतेबरोबरच मानसिक स्थैर्यही आवश्यक असते, हा आधुनिक जैववैज्ञानिक सिद्धांत इथे दिसतो.

अथर्व वेदातील भुवनपतिसूक्तातील शेवटच्या मंत्रात 'मनोमुहः' असे विशेषण आले आहे.^{१९} त्याचे भाषांतर Griffith (२.२.५) यांनी 'Maddeners of the mind' असे केले आहे^{२०} तर डॉ. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनी 'ग्लानी आणि उन्माद उत्पन्न करणाऱ्या' असे केले आहे.^{२१} याच अर्थछटेचे चित्तानि मोहयन् (३.२.३), चित्तानि प्रतिमोहयन्ती (३.२.५) एवा मश्रानि ते मनो यता (२.३०.१) इ. उल्लेख अथर्व वेदात दिसतात. ज्या अर्थी अशी प्रार्थना ऋषी करतात त्या अर्थी त्यांनी अशा प्रकारचे उन्मादित, वेडेपिसे लोक पाहिले असावेत. मन आणि मानवी वर्तन यांचा संबंधही अथर्व वेदकालीन षींना मान्य आहे, असे २.३०.४ या मंत्रात दिसते.^{२२} या मंत्रानुसार जे मनात असते त्यानुसारच वर्तन घडते व जे बाह्यघटक आहेत तेच आतले होतात. 'अनेन वाङ्मनसयोः परस्परो विसंवादो निरस्तः' असे भाष्यकार म्हणतात.^{२३} थोडक्यात बाह्यघटकांचे संस्कार मनावर होतात आणि मनानुसार आपले वर्तन असते. हा अर्थ ग्राह्य धरल्यास तत्कालीन मनोविज्ञानाचा हा सबळ पुरावा ठरू शकतो. अथर्व वेदात मानसिक पाप अशीही एक संकल्पना दिसते.^{२४} दुःखप्रनाशनसूक्तातील पहिल्याच मंत्रात (६.४५.१)^{२५} पापासक्त मना, तू दूर जा, तू अशुभ गोष्टी का दाखवतोस? (शब्दशः- प्रकाशयसि (भाष्यकार) दूर जा. मला तू नको आहेस तेव्हा तू दूर अरण्यात संचार कर. माझे मन गाई व घर यात आहे, असे वर्णन आहे. येथे सुप्त मनात दडलेल्या इच्छांचे, भावनांचे प्रतिबिंब मनात दिसते. हा फ्रॉईडसह आधुनिक मानसशास्त्रज्ञांच्या सिद्धांताशी साधर्म्य

दाखवणारा विचार दिसतो.

सारांशतः मन म्हणजे नक्की काय याची व्याख्यासदृश माहिती मिळत नसली तरी मनाचे कार्य, त्याचे महत्त्व याबाबत तत्कालीन ऋषी जागरूक असल्याचे दिसते, त्याचप्रमाणे मन- मानवी वर्तन, मनाचा स्वप्नावर होणारा परिणाम, मनातील भाव-भावनांचा शरीरावर होणारा परिणाम अशा विषयाबाबत तत्कालीन ऋषींचे निरीक्षण विलक्षण व महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसते. अथर्ववेदाच्या केवळ यातुविद्यात्मक वेद इ. प्रतिमेच्या विरुद्ध असे हे चित्रण आहे. सदर शोधनिबंधात नमुन्यादाखल काही ठिकाणचे संदर्भ घेण्यात आले आहेत, या विषयाचा सखोल व चिकित्सक अभ्यास झाल्यास प्राचीन भारतीय मानसशास्त्रावर प्रकाश पडू शकतो.

संदर्भ-

१) N. J. Shende, The Religion & Philosophy of the Atharvaveda, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1985, P. 153.

२) Hymns of The Atharva Veda, Bloomfield, M, Oxford 1897, P. 66.

३) अथर्व वेद का सुबोध भाष्य, पं. श्री. दा. सातवळेकर, औंध (सातारा), १९५० P. ४.

४) अथर्ववेदः (शौनकीयः) प्रथमो भागः, विश्व बंधु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थानम्, होशियारपुर, १९६०, P. ३७.

५) अथर्ववेदः (शौनकीयः) प्रथमो भागः, विश्व बंधु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थानम्, होशियारपुर, १९६०, P. ३७.

६) अथर्ववेदः (शौनकीयः) प्रथमो भागः, विश्व बंधु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थानम्, होशियारपुर, १९६०, P. ३७.

७) अथर्ववेदः (शौनकीयः) प्रथमो भागः, विश्व बंधु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थानम्, होशियारपुर, १९६१, P. ७०५.

८) अथर्ववेदः (शौनकीयः) प्रथमो भागः, विश्व बंधु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थानम्, होशियारपुर, १९६१, P. १०३५

९) अथर्ववेदः (शौनकीयः) प्रथमो भागः, विश्व बंधु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थानम्, होशियारपुर, १९६१, P. १०३५.

१०) Hymns of the Atharvaveda, Vol-I, Choukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1968, P. 2.

११) Hymns of the Atharvaveda, Vol-I, Choukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1968, P. 296.

१२) Hymns of the Atharvaveda, Vol-I, Choukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1968, P. 112.

१३) Hymns of the Atharvaveda, Vol-I, Choukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1968, P. 266.

१४) Hymns of the Atharvaveda, Vol-I, Choukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1968, P. 377.

१५) निरुक्ताचे मराठी भाषांतर, वै. का. राजवाडे, इचलकरंजीग्रंथमालाकचेरी, पुणे, १९३५, P. २४४

१६)

. मनसा सं कल्पयति तद् देवाँ अपि गच्छति ।

ततो ह ब्रह्मणो वशामुपप्रयन्ति याचितुम् ॥३१ ॥

१७)

गावो भगो गाव इन्द्रो म इच्छाद् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।
इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामि हृदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥५ ॥

१८)

इहेदसाथ न परो गमाथेमं गावः प्रजया वर्धयाथ
शुभं यतीरुस्त्रियाः सोमवर्चसो विश्वे देवाः क्रत्रिह वो मनांसि ॥३२ ॥

१९)

याः क्लन्दास्तमिषीचयोऽक्षकामा मनोमुहः ।
ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सराभ्योऽकरं नमः ॥५ ॥

२०) Hymns of the Atharvaved, Griffith, Choukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1968, P. 43.

२१) अथर्ववेदाचे मराठी भाषांतर, डॉ. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, श्री अमृतेश्वर देवस्थान, पुणे, १९७२, P. ३१

२२) यदन्तरं तद् बाह्यं यद् बाह्यं तदन्तरम् । कन्यानां विश्वरूपाणां मनो गृभायौषधे । ४

२३) अथर्ववेदः (शौनकीयः), विश्व बंधु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थानम्, होशियारपुर, १९६०, P. २५६

२४) वैदिक कोश, पं. चंद्रशेखर उपाध्याय, नाग पब्लिकेशन, १९९५, P. १०३

२५)

परोऽपेहि मनस्याप किमशस्तानि शंससि ।
परेहि न त्वा कामये वृक्षां वनानि सं चर गृहेषु गोषु मे मनः ॥१ ॥